

Fári László Márton¹

Fenyegetés és elrettentés, különös tekintettel a kommunikációra az ókorban

Threats and Deterrence, With Special Reference to Communication in Antiquity

Absztrakt

Napjainkban a modern fenyegetési, elrettentési és kommunikációs eljárások ismerete és alkalmazása mind stratégiai, mind pedig taktikai szinten egyaránt természetesnek mondható hadművészeti szempontból. Ugyanakkor a szerző szerint fontos és érdekes tanulmányoznunk az ókorból a fenti területeken eddig napvilágra került tudományos eredményeket, mivel azok számos tanulsággal szolgálhatnak napjainkban is.

Kulcsszavak: elrettentés, fenyegetés, ókor, kommunikáció, technológia, áttekintés, hadművészet

Abstract

Nowadays, the knowledge and application of modern threat, deterrence and communication techniques are taken for granted at both the strategic and tactical levels. At the same time, the author believes that it is important and interesting to study the scientific findings that have come to light in these areas from antiquity, as they can provide a wealth of lessons for today.

Keywords: deterrence, threat, antiquity, communication, technology, overview, art of war

¹ Okleveles történész, e-mail: fari.marton@spartan.hu

Bevezetés

Manapság a technológia uralta környezetben talán hajlamosak lehetünk csak a szuperszámítógépekre, a közösségi médiára² és – különösen napjaink biztonsági kihívásait vizsgálva – az egyes fegyveres konfliktusokban rejlő fenyegetésekre, valamint az elrettentésre gondolni. Könnyen belátható azonban, hogy a technológia³ és bizonyos kommunikációs eljárások már az *ókorban* kritikus szerepet játszottak a túlélésben és a társadalmi struktúrák, illetve a hadtudomány kialakulásában és fejlődésében. A kommunikációelmélet és a hadtudomány keresztmetszetét ugyanakkor kiválóan tárja elénk Szak Andrea két korábbi munkájában.⁴ Ez a tanulmány az ókori hadművészetben megjelent egyes kommunikációs készségeket és képességeket vizsgálja azzal a céllal, hogy egyrészt a magyar hadtudomány vonatkozó területén meglévő eddigi ismereteket tovább gazdagítsa és felfrissítse,⁵ másrészt annak érdekében, hogy egy vonatkozó kutatás további elemeit megfogalmazza. Emellett célkitűzésem, hogy a tárgyalt időszakban megjelent egyes fenyegetési és elrettentési eljárásokat is vizsgáljam. Hadtudományi szempontból hangsúlyozandó, hogy Füzi Imre⁶ szerint az egyetemes és magyar hadművészet megismerő és feltáró jellegű törekvése alapján az ókortól napjainkig vizsgálja a katonai fenyegetés és elrettentés vonatkozó kérdéseit. De ha csak rövid történeti idősávokban gondolkozunk, akkor is könnyen találhatunk az előbb említett témakörre számos példát az elmúlt másfél évszázadban. Megközelítésem módszertana és sarokköve multi- és interdiszciplináris jellegű, nemcsak azért, mert szakmai ismereteim is megkövetelik ezt, hanem azért is, mert elismert szakírók⁷ is rögzítették már ennek szükségességét, de a nehézségeit is. Németh József Lajos egy másik publikációjában⁸ pedig azt mutatja be plasztikusan, hogy hogyan váltak az egyes technológiai, de különösen kommunikációs vívmányok napjaink hadviselésének szerves részeivé. Ezt a gondolatot alapul véve és talán stílusosan kombinálva az elhíresült ókori mondással, amely szerint „nincs új a nap alatt”,⁹ módszertanom az elérhető hazai és nemzetközi források elemzését csakúgy magában foglalja, mint azok kritikáját, így döntően megismerő, azaz kvalitatív. Az így kinyert ismereteket igyekszem lényegi csomópontokba rendezni, majd levonni a következtetéseket.

² BÁNYÁSZ 2020.

³ A technológia fogalma *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint: „Mindazon módszereknek és eszközöknek az ismertetése, amelyeknek segítségével a nyersanyag használati tárgyakká dolgozható fel.” BÁRCZI–ORSZÁGH 1959–1962. Érdekes adalék, hogy a kifejezés az ókori görögöktől eredeztethető, ugyanis (τεχνολογια < τεχνη 'mesterség' + λογος 'tan' + ια toldalék) az ember által készített olyan célszerű, az egyéni (emberi) képességeit megnövelő eszközökről (például gépek, anyagok és eljárások), valamint azok alkalmazásáról szóló ismeretek összefoglaló neve, amelyek segítségével az emberiség egyre többet tud megismerni, megváltoztatni, megőrizni stb. az őt körülvevő világból. BÉRCZI 1985. Az ókori görögök számára a technológia a művészetek és a kézművesség megvitatását jelentette. WOODS–WOODS 2000.

⁴ SZAK 2014, 2018.

⁵ FÜZI 1986.

⁶ FÜZI 1986; SÖRÖS 1964.

⁷ Lásd például NÉMETH 2019.

⁸ NÉMETH 2013.

⁹ Latinul *Nihil sub sole novum est*. Konkrét eredetét ennek a szállóigének vita övezi, mégis legtöbbször a Biblia Ószövetségének egyik könyvéből, a Prédikátor könyvéből (Ecclesiastes 1:10) származtatják, így ókori eredetét – álláspontom szerint – mi is elfogadhatjuk.

Az ókor meghatározása

Általánosan elfogadott szakmai nézetek alapján az ókor¹⁰ az emberi történelem egyik időszaka, amely az írás megjelenésétől a középkor kezdetéig tart. Ez az időszak nagyjából Kr. e. 3000-tól Kr. u. 500-ig terjed, habár ezek a dátumok földrajzi területenként eltérők lehetnek. És ennél a pontnál mindjárt érdemes is elgondolkoznunk kicsit, hiszen ha az írás megjelenését vesszük kezdeti dátumnak, pontosabban időszávnak, akkor máris egy kommunikációs formáról beszélünk! Sőt, további pontosítás is szükséges abban a tekintetben, hogy tulajdonképpen írásrendszerekről kell beszélünk és gondolkodnunk, amelyek egy adott szimbólumkészletet, az úgynevezett íráskészletet, valamint azokat a szabályokat foglalják magukban, amelyek alapján az íráskészlet egy adott nyelvet reprezentál. Az íráskészletek kialakulása azonban hosszú és komplex folyamat volt, amely különböző kultúrákban és időszakokban eltérő módon zajlott le.

Érdekes és fontos adalék, hogy a fenti időmeghatározással nem minden kutató ért egyet, például a 18. és 19. század fordulóján élt Henri Pirenne belga történész az ókor végét a 7. századig, az iszlám terjeszkedés kezdetéig tolta ki, mert érvelése szerint a Nyugatrómai Birodalom bukása nem jelentette az ókor végét, mivel a mediterrán világ egysége az iszlám hódításokig fennmaradt.¹¹

A még napjainkban is élő, neves író történész, Peter Brown¹² az ókor végét a 8. század közepére helyezte, az arab kalifátusok és a Karoling Birodalom kialakulásának időszakára, mert ő inkább a késő antikvitás kifejezést használja, és hangsúlyozza az átmenetet az antik és a középkori világ között, amely hosszabb időszakot ölel fel.

Ugyanakkor a 20. század jeles francia középkortörténésze, Jacques Le Goff¹³ az ókor végét a 10. századra helyezte, az érett középkor kezdetéhez, mivel szerinte a középkor kezdetét nem a Nyugatrómai Birodalom bukása jelzi, hanem a feudális rendszerek kialakulása és a kereszténység megerősödése.

Vizsgált témánk szempontjából – különösen a már említett íráskészleteket alapul véve – az ókort az alábbi időszakokra oszthatjuk fel:

1. Korai ókor (Kr. e. 3000 – Kr. e. 1000): Hadművészeti szempontból elmondható, hogy a korai ókorban jelentős hadművészeti változások és fejlődések zajlottak, amelyek alapvetően meghatározták a hadviselés történetét és a későbbi korszakok haditechnikáit. Idesorolandók: bronzból készült fegyverzet és más harci eszközök, mint kompozit vagy laminált íj (1. ábra),¹⁴ harci szekerek,¹⁵

¹⁰ BARZUN 2025

¹¹ SCOTT 2012.

¹² BROWN 2024.

¹³ LE GOFF 1988.

¹⁴ „A több farétegből, valamint állati csontból és inakból készült, az egyszerű íjknál lényegesen drágább fegyver többszörösen hajlított volt, ami tovább növelte erejét. Az egyiptomi laminált íjak mintegy másfél méter hosszúak voltak, és az esetek többségében nyírfából, kecskeszarvból, marhainakból, valamint szintén állati eredetű ragasztóból készültek.” Kilenc fegyver, amellyel az ókori Egyiptom világverő hatalommá vált 2020.

¹⁵ „A harci szekerek körbeszáguldtak a csatamezőn, miközben a harcos kompozit íjából egymás után lőtte az ellenséget nyilával, mint afféle ókori géppuskakezelő. A szekerről dupla tegzekben lógtak a nyilak és a gerelyek is, az egyiptomiak pedig több száz ilyen mobil géppuskafészket megengedhettek maguknak.” Kilenc fegyver, amellyel az ókori Egyiptom világverő hatalommá vált 2020.

pikkelypáncélzat,¹⁶ továbbá új innovatív harci taktikák és szervezetek kialakítása és alkalmazása (harci szekerek különböző formációi, a falanx formáció megjelenése; védelmi struktúrák kialakítása, végül, de nem utolsósorban a vas használata Kr. e. 1200 körül).

- Ósi kelet: Mezopotámia, Egyiptom, az Indus-völgyi civilizáció és Kína korai államai.

1. ábra: Kultúránként eltérő típusú kompozit íjak

Forrás: *The History of the Composite Bow 2022*

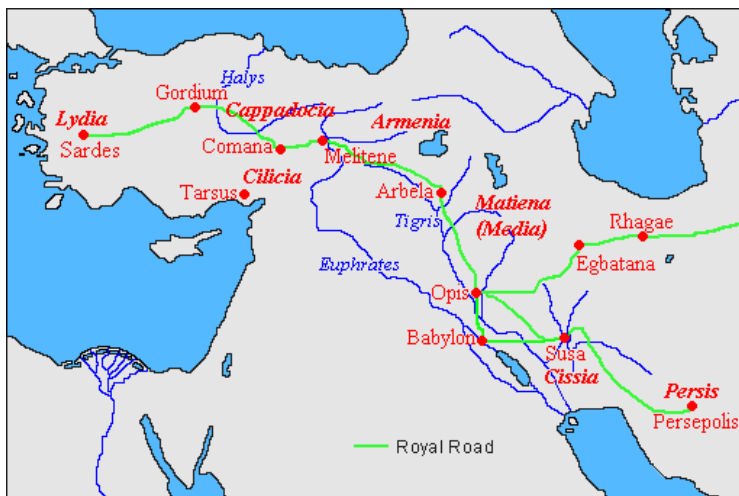
2. Bronzkor: A bronz használatának elterjedése, fejlett mezőgazdaság és városi kultúrák kialakulása.
3. Klasszikus ókor (Kr. e. 1000 – Kr. e. 500)
 - Görög világ: a görög városállamok felemelkedése, Homérosz kora, az archaikus és klasszikus görög civilizáció.
 - A Római Köztársaság korai kora: a római civilizáció kezdetei és a köztársasági időszak kialakulása.
4. Késő ókor (Kr. e. 500 – Kr. u. 500?)
 - Római Birodalom: a római császárság kora, a birodalom csúcspontja és hanyatlása.
 - Ókeresztény korszak: a kereszténység felemelkedése, az ókori és középkori társadalmak közötti átmenet.

¹⁶ „A legösszetettebb és legtöbb védelmet biztosító páncélt a harci szekerek személyzete kapta – a hajtó és a harcos egyaránt –, mivel kiemelt célpontot jelentettek az ellenség számára, különösen, ha annak íjászai szintén laminált íjakkal voltak felszerelve. [...] Az egyiptomi harci szekerek személyzete bronz pikkelyekből álló hosszú, kabátszerű páncélt viselt, a források szerint két lábra állt óriásgyíkoknak tűntek. Minden egyes pikkely egy apró lyukon keresztül volt felfűzve a lenből vagy bőrből készült ruhadarabra. Egy ilyen páncélruha akár 600 ilyen pikkelyből is állhatott, amelyek különböző méretűek voltak.” Kilenc fegyver, amellyel az ókori Egyiptom világverő hatalommá vált 2020.

Fontos hozzátennünk azonban, hogy a bronzkort a vaskor váltotta fel, amelynek kezdetét régióként eltérő időpontokra teszi Tamar Hodos,¹⁷ mivel a vas használatának elterjedése fokozatosan történt. A vaskor kezdetét általában a bronzkor végével és a vas széles körű használatának elterjedésével hozzák összefüggésbe. A vas felhasználásának elterjedése főként annak köszönhető, hogy a vasérc bőségesebben állt rendelkezésre, mint a réz és az ón, amelyek a bronz előállításához szükségesek. A vasból készült eszközök és fegyverek tartósabbak és hatékonyabbak voltak, ami jelentős előnyt jelentett a mezőgazdaságban, a hadviselésben és a mindennapi életben. Tegyük azonban hozzá, hogy „a bronz előnye a vassal szemben az volt, hogy a bronz nem rozsdásodik. A bronzot ezért vízvezeték-szerelvényekhez vagy bármilyen más olyan alkalmazáshoz használták, ahol a fémrész vizesedhet, mint például kültéri szobrokhoz.”

A kereskedelmi és úthálózat jelentősége és jellemzői

Az ókor kapcsán – talán történelmi érintettségünk okán – hajlamosak lehetünk arra gondolni, hogy kiterjedt és jól működő úthálózatot csak a rómaiak hoztak létre, azonban ez korántsem volt így, hiszen az ókori Perzsa Birodalomnak kiterjedt kereskedelmi és úthálózata volt, amely lehetővé tette áruk, információk és emberek gyors és hatékony mozgását a birodalom területén. Ez a hálózat jelentős szerepet játszott a birodalom gazdasági és politikai stabilitásában.

2. ábra: Az ókori Perzsa Birodalom kiterjedt kereskedelmi és úthálózata

Forrás: https://www.iranchamber.com/history/achaemenids/images/royal_road_map.gif

A 2. ábrán zöld színnel jelölt kereskedelmi és úthálózat az alábbi elemekkel és jellemzőkkel írható le. Alapvetően két fő útvonalról beszélhetünk:

¹⁷ Hodos 2020.

Királyi út (Royal Road):

Jelentősége: az egyik leghíresebb úthálózat, amelyet I. Dareiosz király (Kr. e. 522–486) építtetett. A királyi út Szúzától (a mai Irán területén) Szardeisz városáig (a mai Törökország területén) húzódott, mintegy 2500 km hosszan.

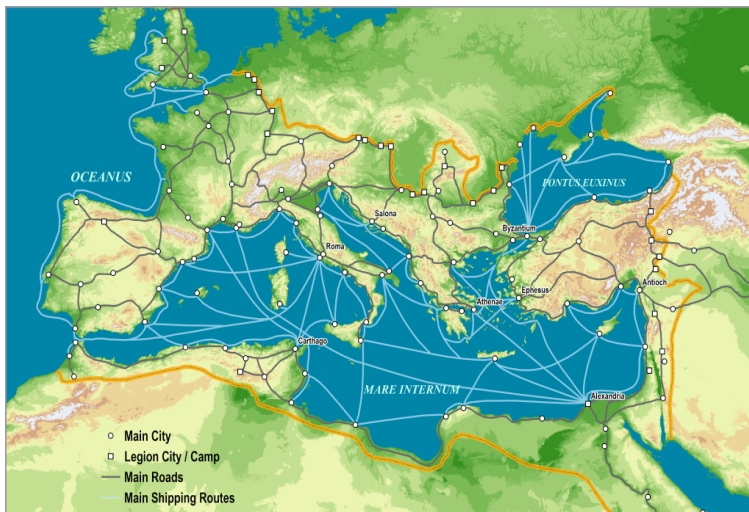
Funkciója: lehetővé tette a gyors kommunikációt és az adminisztratív ellenőrzést a birodalom távoli részei között. A postaállomások viszonylag sűrűn helyezkedtek el az út mentén, így az üzenetek gyorsan eljutottak egyik helyről a másikra.

Kereskedelmi útvonalak:

Jelentőségük: a Perzsa Birodalom stratégiai helyzete lehetővé tette, hogy fontos kereskedelmi útvonalak kereszteződésében helyezkedjen el. Az Indus-völgytől a Földközi-tengerig, Közép-Ázsiától Egyiptomig terjedő útvonalak összekapcsolták a birodalmat.

Áruk: különböző áruk, mint például fűszerek, selyem, nemesfémek, textíliák és mezőgazdasági termékek áramlottak ezeken az útvonalakon, elősegítve a gazdasági fellendülést és a kulturális cserét.

Kiemelendő, hogy a perzsák kiépítették és karbantartották az utakat, ami biztosította a zökkenőmentes közlekedést. Az úthálózatot rendszeresen őrizték, hogy megvédjék az utazókat és a kereskedelmi karavánokat a rablótámadásoktól. Mérnöki szempontból hangsúlyozandó, hogy számos hidat és alagutat építettek, hogy könnyítsék a nehezen megközelíthető területeken történő közlekedést. Érdekes és szinte kötelező összevetnünk a fenti úthálózatot a Római Birodalomban használttal (3. ábra).

3. ábra: Az ókori Római Birodalom kiterjedt kereskedelmi és úthálózata Kr. u. 125 körül

Forrás: <https://i0.wp.com/transportgeography.org/wp-content/uploads/Map-Roman-Empire-125AD.png?resize=1024%2C631&ssl=1>

Összességében elmondható, hogy az útépités volt a vívmányok és a kényelem gerince, amely szinte szó szerint „kikövezte” az utat a rómaiak számára ahhoz, hogy a történelem egyik legnagyobb katonai hatalmává váljanak.¹⁸ Az útrendszer számos funkciót szolgált, mint például a katonai mozgások, a politikai ellenőrzés, a kulturális és gazdasági (kereskedelem) célok.

Katonai kommunikációs módszerek az ókorban

Az ókori katonai kommunikáció számos módszert és technikát alkalmazott az információk továbbítására és a parancsok végrehajtására. Az alábbiakban bemutatom a legfontosabb kommunikációs eszközöket és módszereket.

- **Futárok¹⁹ és hírnökök:** a futárok és hírnökök alkalmazása volt a legelterjedtebb módja a hosszú távú kommunikációnak. Ezek a személyek gyorsan közlekedtek a hadsereg különböző egységei és a parancsnokság között.
- **Füst- és tűzjelek:** füst- és tűzjeleket használtak a hosszú távú kommunikációhoz, különösen a hegyvidéki és nehezen megközelíthető területeken. Ennek különösen jelentős további példája, s ami egyúttal az elrettentéssel is összefüggésbe hozható, a kínai nagy fal, amelynek stratégiai kommunikációs jelentőségéről kiváló leírást ad Németh,²⁰ a téma egyik hazai szakértője. Az ókori görögök és rómaiak is használtak tűzjeleket a határok védelmére és az ellenséges támadások gyors jelentésére.
- **Dobok és harsonák:** dobokat, kürtöket és harsonákat használtak a csatatéren a parancsok gyors továbbítására és a csapatok mozgására. Például a római légiók kürtök és harsonák segítségével kommunikáltak a csatákban, hogy a katonák tudják, mikor kell támadni vagy visszavonulni.
- **Vizuális jelek és zászlók:** zászlókat és más vizuális jeleket használtak a hadsereg különböző részei közötti kommunikációra. A rómaiak *vexillumokat* (zászlókat) alkalmaztak a csapatok irányítására és a különböző parancsok jelzésére.
- **Írásos parancsok:** írásos parancsokat és jelentéseket küldtek a hadvezérek és a katonai parancsnokok között, különösen a hosszabb távú tervezéshez és stratégiák kidolgozásához. Például a Római Birodalom hadvezérei írásos parancsokat küldtek a távoli provinciákba a futárrendszeren keresztül.

¹⁸ LE 2024.

¹⁹ Érdekes adalék, hogy a futárokat más szóval kuríroknak is szoktuk hívni, ami a német *Kurier* átvétele, forrása a francia *courrier* közvetítésével az olasz *corriere*, *correre* ('fut') igéből, amely a latin *currere* folytatója.

²⁰ NÉMETH 2021.

A fenyegetés

Az ókori katonai fenyegetésekkel²¹ foglalkozó tudósok és kutatásaik az alábbi fontosabb következtetésekre jutottak:

- Victor Davis Hanson²² az ókori görög hadviselést tanulmányozta, különös tekintettel a hoplitákra és a falanx taktikai formációra. Megállapította, hogy a görög katonai siker nemcsak felszerelésükön és taktikájukon alapult, hanem a poliszok (városállamok) közötti szoros szociopolitikai²³ kötelékeken is.
- Adrian Goldsworthy²⁴ az ókori római hadsereget és annak fenyegetéseit kutatta, különös tekintettel a pun háborúkra és Hannibál hadjárataira. Arra a következtetésre jutott, hogy a rómaiak rugalmassága és alkalmazkodóképessége, valamint a politikai és katonai vezetés közötti szoros együttműködés volt a sikerük kulcsa.
- Barry Strauss²⁵ az ókori görög és római tengeri hadviselést vizsgálta, különös tekintettel az athéni és a spártai tengeri csatákra. Megállapította, hogy a tengeri fölény nemcsak a hajók számán és minőségén múlt, hanem a kiképzésen és a tengerészek tapasztalatán is.

Ezek a kutatások rámutattak, hogy az ókori hadviselés nemcsak a katonai stratégiákon és taktikákon alapult, hanem a szociopolitikai kontextus, a vezetés és a logisztika is kulcsfontosságú szerepet játszott a katonai sikerekben és kudarcokban.

Az elrettentés

Noha az elrettentést²⁶ hajlamosak lehetünk inkább a hidegháborúhoz társítani, annak gyökerei és különböző formái szervezett módon már az ókorban előfordultak.²⁷ Kutatásaim szerint ezek az alábbi fő csomópontokban jelentek meg:

- *Politikai stabilitás*: az elrettentés segített fenntartani a politikai stabilitást, különösen a nagy birodalmak, mint a Római Birodalom esetében. Az ellenség

²¹ „A fenyegetés a lehetséges veszélyek legmagasabb megnyilvánulási szintjét képviselő helyzetek, állapotok és folyamatok összessége.” *Közzszolgálati Online Lexikon* [é. n.].

²² HANSON 2009.

²³ Kutatásaim alapján ez még napjainkban is jelentősen vitatott fogalom, de talán a legobjektívabb leírást és megközelítést ez adja: „A társadalom- és szociálpolitika több társadalmi alrendszer, többféle állami cselekvés, többféle tudományterület közös határvonalán helyezkedik el. Ezért a társadalom- és szociálpolitika jelenségeit nemcsak a szociálpolitika tudomány nézőpontjából lehet vizsgálni, hanem társadalomelméleti, közgazdaságtani, politikai, jogi, közigazgatási, morális és más egyéb nézőpontokból is”. SZÖLLŐSI 2003: 4.

²⁴ GOLDSWORTHY 2007.

²⁵ STRAUSS 2005.

²⁶ Az elrettentést a biztonságpolitikai tudományterület, így a hadtudomány is több területen számontartja. Amennyiben azt a katonai hatalomhoz sorolja, akkor „[a] katonai hatalom mások magatartásának befolyásolása fegyveres erő alkalmazásával vagy az azzal való fenyegetéssel. A fegyveres erőszak alkalmazásának lényege a másik magatartására gyakorolt hatás, nem pedig az erőszakkal okozott veszteség vagy kár. A kívánt hatást a további erőszak kilátásba helyezése éri el, társulva azzal a biztosítékkal, hogy az erőszakot alkalmazó fél akaratának teljesítése esetén az erőszak elkerülhető. A katonai erő funkciói közül az elrettentés és a kényszerítés gyakorolt hatást az ellenség szándékaira. A védelem nem az ellenség szándékaira, hanem képességeire irányul: az elrettentés célja, hogy az ellenség tartózkodjon a cselekvéstől.” *Közzszolgálati Online Lexikon* [é. n.].

²⁷ What Is Deterrence? 2023.

tisztában volt azzal, hogy egy támadás súlyos következményekkel járhat, ami sokszor elrettentette őket a támadástól.

- *Katonai stratégia*: az elrettentés a hadviselésben is fontos szerepet játszott. Az ókori hadvezérek gyakran alkalmaztak demonstratív erőfelmutatást, hogy megfélemlítsék az ellenséget, és elkerüljék a tényleges konfliktust. Például a római légiók felvonulása egy ellenséges terület közelében gyakran elegendő volt ahhoz, hogy megakadályozza a lázadást vagy a támadást.
- *Társadalmi kontroll*: az elrettentés a belső rend fenntartásában is fontos volt. A súlyos büntetések, mint például a halálbüntetés vagy a nyilvános kivégzések, elrettentették az embereket a bűncselekmények elkövetésétől.

E tekintetben kutatásaim azt is kimutatták, hogy a fentiek különösen az asszírok esetében érvényesültek, ahogyan azt feliratok és képek őrizték meg számunkra. Belibtreu tanulmányában megállapítja: „ez a történelem olyan véres és vérfagyasztó, amelyet csak ismerünk”.²⁸

Összegzés

A fentieket összegezve úgy vélem, a jelenlegi tudományos ismereteink tükrében kijelenthető, hogy a hadművészet már az ókorban szorosan összefonódott a technológiával és a kommunikációval. Az is megállapítható, hogy ezek más-más ütemben fejlődtek az egyes földrajzi régiókban. Különösen tanulságosnak vélem napjainkra vonatkoztatva a kereskedelmi és szállítási útvonalak kiépítését és azok biztonságát, ahogy azt is, hogy a hatékony kommunikáció és információáramlás is alapvető fontosságú volt, és ma is az a harctéri koordináció és a csapatok együttműködése szempontjából.

Felhasznált irodalom

- BÁNYÁSZ Péter (2020): *Közösségi média és közszolgálat*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet.
- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Online: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>
- BARZUN, Jacques (2025): History of Europe. *Britannica*, 2025. december 29. Online: <https://www.britannica.com/topic/history-of-Europe>
- BELIBTREU, Erika (1991): Grisly Assyrian Record of Torture and Death. *Biblical Archaeology Society*, 17(1). Online: https://faculty.uml.edu/ethan_spanier/teaching/documents/cp6.0assyriantorture.pdf
- BÉRCZI Szaniszló (1985): *Anyagtechnológia I*. Egyetemi jegyzet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- BROWN, Peter (2024): *The World of Late Antiquity: AD 150–750*. [H. n.]: Thames and Hudson.

²⁸ BELIBTREU 1991: 8.

- FÜZI Imre szerk. (1986): *Az egyetemes és magyar hadművészet fejlődése az ókortól napjainkig*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- GOLDSWORTHY, Adrian Keith (2007): *Roman Warfare*. [H. n.]: Phoenix.
- HANSON, Victor Davis (2009): *The Western Way of War. Infantry Battle in Classical Greece*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- HODOS, Tamar szerk. (2020): *The Archaeology of the Mediterranean Iron Age: A Globalising World c.1100–600 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9780511979316>
- How the Development of the Chariot Changed Ancient Egyptian Warfare Forever. *History Skills*. Online: <https://www.historyskills.com/classroom/ancient-history/egyptian-chariots/>
- Kilenc fegyver, amellyel az ókori Egyiptom világverő hatalommá vált. *Múlt-Kor*, 2020. december 10. Online: <https://m.mult-kor.hu/kilenc-fegyver-amellyel-az-okori-egyiptom-vilagvero-hatalomma-valt-20201209>
- Közzolgálati Online Lexikon* [é. n.]. Online: <https://lexikon.uni-nke.hu>
- LE GOFF, Jacques (1988): *Medieval Civilization: 400–1500 A.D.* Oxford: Basil Blackwell. Online: https://monoskop.org/images/6/6a/Le_Goff_Jacques_Medieval_Civilization_1992.pdf
- LE, Thomas (2024): Road Construction Through Expansion and Consolidation of the Roman Republic and the Roman Empire. *Engineering Rome*. Online: <https://engineeringrome.org/road-construction-through-expansion-and-consolidation-of-the-roman-republic-and-the-roman-empire/>
- NÉMETH József Lajos (2013): A (stratégiai) kommunikáció és a háború kapcsolata napjainkban. *Hadtudomány*, 1–2, 129–139.
- NÉMETH József Lajos (2019): A stratégiai kommunikáció interdiszciplináris megközelítésben. *Hadtudományi Szemle*, 12(1), 167–174. Online: <https://doi.org/10.32563/hsz.2019.1.11>
- NÉMETH József Lajos (2021): *Stratégiai kommunikáció*. Budapest: Magánkiadás.
- SCOTT, Emmet (2012): *Mohammed & Charlemagne Revisited: The History of a Controversy*. Nashville: New English Review Press.
- SÖRÖS, Lajos (1964): A hadművészet ókori klasszikusai. *Honvédségi Szemle*, 3, 111–113.
- STRAUSS, Barry (2005): *The Battle of Salamis: The Naval Encounter that Saved Greece and Western Civilization*. New York: Simon & Schuster.
- SZAK, Andrea (2014): Media Influence and Reception Analysis. *Hadtudományi Szemle*, 7(1), 152–157. Online: https://epa.oszk.hu/02400/02463/00022/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2014_01_152-157.pdf
- SZAK Andrea (2018): A nyilvánosság kommunikációs színterei. *Hadtudomány*, 28(2), 118–125. Online: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2018.28.2.118>
- SZÖLLŐSI Gábor (2003): *A társadalom- és szociálpolitika alapjai I.* Oktatási segédanyag. Miskolci Egyetem. Online: <https://atti.uni-miskolc.hu/segedanyagok/tarspolalap.pdf>
- The History of the Composite Bow. *Bow International*, 2022. július 21. Online: <https://www.bow-international.com/features/the-history-of-the-composite-bow/>
- What Is Deterrence? *Council on Foreign Relations*, 2023. május 24. Online: <https://education.cfr.org/learn/reading/what-deterrence>
- WOODS, Michael – WOODS, Mary B. (2000): *Ancient Communication. From Grunts to Graffiti*. Minneapolis: Runestone Press.